

Kelâmın Fizik Kuramı: Basra Mu‘tezilesi Kozmolojisinde Atomlar, Uzay ve Boşluk

“Dhanani, Alnoor. *Kelâmın Fizik Kuramı: Basra Mu‘tezilesi Kozmolojisinde Atomlar, Uzay ve Boşluk*. çev. Mehmet Bulğen. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020, 246 s.”

Fatıma AKKAYA ÖĞE

Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul/Türkiye

Master’s Student, İstanbul 29 Mayıs University, İstanbul/Turkey

fatma.akkaya518@gmail.com | orcid.org/0000-0003-3780-7513 | ror.org/014bh1q35

Makale Bilgisi   **Article Information**

Makale Türü   **Article Type**

Kitap Kritiği   Book Review

Geliş Tarihi   **Date Recieved**

17 Mart 2021   17 March 2021

Kabul Tarihi   **Date Accepted**

01 Haziran 2021   01 June 2021

Yayın Tarihi   **Date Published**

30 Haziran 2021   30 June 2021

İntihal   **Plagiarism**

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan   **Ethical Statement**

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Fatıma Akkaya Öge).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Fatıma Akkaya Öge).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Öz

Bu yazıda *Kelâmın Fizik Kuramı: Basra Mu'tezilesi Kozmolojisinde Atomlar, Uzay ve Boşluk* isimli kitabın değerlendirilmesi yapılacaktır. Kitapta temel olarak IV/X. ve V/XI. yüzyıl kelâmcılarının uzay, boşluk ve madde teorileri kendi eserleri üzerinden ele alınmaktadır. Ayrıca bu teorilerle III/IX. yüzyıl gibi doğrudan kaynaklarına ulaşamayan erken dönem kelâmcılarının da düşüncelerine ulaşmaya çalışılmaktadır. Bu kitabın kelâm kozmolojisi alanında yapılmış en önemli çalışmalardan biri olduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Fizik, Mu'tezile, Atom, Uzay, Boşluk.

Abstract

In this study, I analyze the book titled *The Physical Theory of Kalam: Atoms, Space, and Void in Basrian Mu'tazili Cosmology*. In the book, basically, theories of the *mutakallimûn*, who lived in the IV/X and V/XI centuries, regarding space, void, and matter, have been examined through their own works. In addition, this book also tries to retain the thoughts of early *mutakallimûn* who lived in the III/IX centuries and whose works cannot be reached directly. As a result, this book can be regarded as one of the most significant studies in the field of kalam cosmology.

Keywords: Kalam, Physics, Mu'tazila, Atom, Space, Void.

Kelâmın varlık düşüncesi Tanrı-âlem zıtlığı üzerine kuruludur. Bu nedenle kelâmcılar, âlem hakkında bir kanaat ortaya koymadan Tanrı hakkında konuşulamayacağı ilkesini benimsemişlerdir. Erken dönemden itibaren kelâm kitaplarında kozmolojik meselelere yer verilmiş olması bu ilkenin bir tezahürüdür. Kelâmcıların âlemin yapısını açıklamak için benimsedikleri atomculuk, sadece kadim Tanrı ile hâdis âlem ilişkisini ortaya koymamış, bunun yanında Tanrı'nın varlığını ispattan ilahi sıfat anlayışına kadar pek çok meseleye de temel teşkil etmiştir. Bu yazıda değerlendirilecek olan 1994 yılında yayımlanan ve geçtiğimiz günlerde Türkçeye tercüme edilen Alnoor Dhanani'nin *Kelâmın Fizik Kuramı: Basra Mu'tezilesi Kozmolojisinde Atomlar, Uzay ve Boşluk*¹ isimli kitabı da kelâmın kozmolojisine odaklanmaktadır.

Yazarın çalışmadaki temel amacı, kendisinin de belirttiği üzere, özellikle IV/X. ve V/XI. yüzyıl kelâmcılarının uzay, boşluk ve madde teorilerini kendi eserleri üzerinden yeniden ele almaktır. (s. 10, 11) Ayrıca bu teorilerin III/IX. yüzyıl gibi doğrudan kaynaklarına ulaşamayan erken dönem için de bazı işaretler içereceği umulmaktadır. Eserde temel olarak takip edilen yöntem de budur. Yazar, belirlediği konuları erken dönem ve sonraki dönem için işlemekte ve aradaki ilişkileri kurmaya çalışmaktadır.

Altı bölümden oluşan kitabın ilk bölümünde kozmolojinin kelâmdaki yeri ortaya konulmakta, tabiri caizse kelâmın fizik bağlamında meşruiyeti sağlanmaya çalışılmaktadır. Dhanani kelâmın teolojiden, işlediği konular sayesinde ayrıldığı savunmaktadır. Kozmoloji de bu konulardan biridir. Kelâmı savunmacı bir disiplin olarak niteleyenlerin, kelâmın teolojik olmayan boyutlarını ihmal ettiklerine dikkat çeken yazar, kozmolojinin de bu ihmalden payını aldığını düşünmektedir. Bu bölümün ikinci kısmında ise kitabın odaklandığı dönemdeki önemli isimler ele alınmaktadır.

¹ Kitabın orijinal ismi *The Physical Theory of Kalam: Atoms, Space, and Void in Basrian Mu'tazili Cosmology*'dir ve Alnoor Dhanani'nin "Kalâm and Hellenistic cosmology: Minimal parts in Basrian Mu'tazili Atomism" isimli 1991 yılında Harvard Üniversitesi'nde, A. I. Sabra'nın danışmanlığında tamamladığı doktora tezinin bazı bölümlerine dayanarak hazırlanmıştır.

Yazar bu dönemdeki kelâmcıları Basra Mu'tezilesi, Bağdat Mu'tezilesi, Eş'ariyye ve Mâturîdiyye olmak üzere dört gruba ayırmaktadır. Bunlardan Basra ve Bağdat Mu'tezilesi ile Eş'ariyye'nin kozmolojik konularda neredeyse aynı terminolojiyi kullandıklarına dikkat çekmektedir. Eserde özellikle Basra Mu'tezilesine odaklanılacağı da burada belirtilmektedir. Dhanani bu kısımda Mu'tezile'nin kuruluşundan itibaren tüm isimleri özellikle hoca-talebe ilişkilerini merkeze alarak sıralamaktadır. Yazarın, görüşlerini ele aldığı isimler söz konusu olduğunda başta hoca-talebe ilişkisi olmak üzere alakalara önem verdiği eser boyunca göze çarpmaktadır. Burada işaret edilmesi gereken bir diğer husus dört gruba ayırdığı kelâmcılardan Mâturidî ekole mensup olanları "kelâmın gelişiminde büyük rol oynamamışlar" diyerek konu dışı bırakmış olmasıdır. (s. 15)

Kitabın ikinci bölümünde kozmolojik konuların epistemolojik temellere dayanması sebebiyle, Mu'tezile'nin kozmolojisini araştırırken epistemolojisini de ortaya koymanın bir zorunluluk olduğu belirtiliyor. Yazar bu minvalde ilk olarak İbn Metteveyh'in *malûmatı* nasıl sınıflandırdığını zikrediyor. Dhanani İbn Metteveyh'in Tanrı, atom ve araz şeklinde üç ontolojik varlıktan söz ettiğini ve bu ontolojik varlıkların ilişkileri sayesinde teolojik olan-olmayan tüm olguları açıkladığını belirtmektedir. Bu kısım Dhanani'nin önemli iddialarından biri olan, kelâmın fizik kuramının tüm olguları açıklama gücüne sahip olduğunun öncüllerini de içermektedir. İkinci olarak özellikle atomların ve arazların niteliklerinin belirlenmesinin arkasında yatan epistemolojik zemini araştıran Dhanani, kelâmın mantıksal analizinin iki temel kategorisi olan zat ve sıfatlar üzerinden bu nitelikleri ortaya koyar. Yazar, kaynakların eksikliği sebebiyle bu bölümün bir yeniden inşa ve taslak şeklinde olduğunu da belirtir. Ancak bu taslak ve yeniden inşa bir eksiklikten ziyade çalışmanın dakikliğine işaret eden bir konumdur.

Bu bölümün arazlar ve özelliklerine ayrılan kısmında ise yazar, arazlar konusunu oldukça orijinal bir biçimde işlemektedir. İlk olarak III/IX. asırdaki arazın manasına ilişkin tartışmaları, IV/IX. asrı hatta daha sonraki dönemleri etkilemiş olması bakımından ele almaktadır. Basra Mu'tezilesi'nin IV/IX. asırdaki araz tanımlarını ise yine bu bağlamı takip ederek ortaya koymaktadır. Arazlarla ilgili birçok tartışmayı gelişigüzel sıralamak yerine yazar, bu tartışmaların uzantılarına hâkim olduğunu gösteren başlıklar altında konuyu incelemiştir. Arazın tanımında işaret ettiği mekânsal yönden sonra onun zamansal yönüne ilişkin tartışmaları zikretmiştir ki bu ayırım kendisine aittir. Beka ve fena arazları ile ilgili tartışmaları değişim kuramı konusu altında işlemiş olması da ona has bir tutum olmuştur. Epistemolojinin atom üzerindeki etkisi ise Basra Mu'tezilesi özelinde beşinci bölümde ele alınmaktadır. Orada atomların bilgisine nasıl ulaşıldığı, atomun birincil özellikleri ve bu bağlamda atomculuğun karşılaştığı zorluklar ve bu zorluklara verilen cevaplar işlenmektedir.

Kitabın başlığıyla aynı ismi taşıyan üçüncü bölümde Dhanani, kelâmın fizik kuramının temelinde atom, uzay ve boşluk kavramlarının bulunduğunu belirtir. (s. 65) Âlemin iki temel bileşeninden biri olan araza kitapta yalnızca küçük bir bölüm ayrılmışken, atom ile ilgili konularına ayrılan hacmin büyüklüğü; yazarın atom ve onunla doğrudan ilişkili uzay ve boşluk kavramlarını temele aldığı bir göstergesidir. Dhanani bu bölümde ilk olarak kelâmcıların kullanımında cevherin her zaman atom anlamına geldiğini ortaya koymaktadır. Ardından, III. yüzyılda kelâmcılar cevheri arazların yerleştiği mahal olarak tanımlarken, Basra Mu'tezile'sinin tanımında -özellikle Ebu Haşim'den sonra- *mütehâyiz* olma özelliğinin öne çıktığına vurgu yapmaktadır. Burada uzayda

yer kaplamanın ne anlama geldiği ve atom için ne ifade ettiği üzerine de eğilen yazar, boş ve dolu uzay kavramlarını yani sırasıyla *mekân* ve *hayyiz* terimlerini mercek altına almaktadır.

Bölümün üçüncü kısmında ise Dhanani boşluk meselesini ele alır. Boşluğun III. yüzyıl kelâmcıları tarafından tartışılmadığını belirten yazar, boşluk tartışmalarının zemininin Ebu Bekir er-Râzî tarafından hazırlandığını savunmaktadır. (s. 84) Kelâma boşluğun sonradan dâhil olduğu anlamına gelen bu tezinde Dhanani'ye katılmak pek mümkün görünmemektedir. Nitekim atomculuğun ortaya çıkışından itibaren kelâmcıların boşluk kavramıyla ilgilendiklerini kabul etmek daha makuldür. Bu kısımda dikkat çeken diğer bir husus, Basra ve Bağdat Mu'tezilesi'nin boşluk konusunda birbirlerine karşı tartışmalarını zikrederken yazarın argüman ve tartışmaların deneye dayalı olmadığını belirtmiş olmasıdır. (s. 99) Boşluk konusu kelâmcıların -esasında kitapta da açıkça görüldüğü üzere- en çok tecrübî delil kullandığı kozmolojik konulardan biridir. Bu duruma ayrıca dikkat çekmeyen Dhanani'nin bir de bunun aksini iddia etmesi oldukça ilginçtir.

Kitabın en büyük hacme sahip dördüncü bölümünde, çalışmanın temel tezi ele alınmaktadır. Dhanani bu bölümde kelâm atomculuğunun karşılaştığı en büyük eleştiri olan "boyutsuz atomlardan nasıl boyutlu cisim oluşabilir?" çıkmazına bir öneri getirmekte ve onu temellendirmeye çalışmaktadır. Öneri, kelâmın atomu ile Epikürcü minimal parçalar arasındaki benzerliğe dayanmaktadır ve bu benzerlik kelâm atomculuğunun süreksiz geometri perspektifinden değerlendirilmesine imkân sunmaktadır. Dhanani kelâm atomculuğu ile Epikür'ün minimal parçalar doktrini arasındaki benzerliği ilk defa Sholomo Pines'in iddia ettiğini, ancak bunu söylediği yıllarda kaynakların yetersizliği sebebiyle iddiasının peşinden gidemediğini belirtmiştir. O, artık kaynakların erişilebilir olduğunu söylemekte ve bu benzerliğin izinin sürülebileceğine inanmaktadır. Bu bölümde yazar ilk olarak Epikür atomculuğunu ve onun zorunlu kıldığı süreksiz geometriyi tasvir eder ve avantajlarına değinir. Akabinde Epikür atomculuğunun öncüllerinin kelâmdaki alternatiflerini ortaya koyar ve bunun IV/X. ve V/XI. asırdaki tüm kelâmcılar tarafından kabul edildiğini iddia eder. "Kelâm atomculuğunun süreksiz bir minimal parça geometrisinde formüle edilmiş, bir minimal parça atomculuğu" (s. 140) olduğunu kanıtladığını varsayan Dhanani, uzay, zaman ve hareket söz konusu olduğunda da kelâmcıların en küçük parça teorisine bağlı kaldıklarını savunur. Aynı araştırmayı III. yüzyıl kelâmcıları için de yürüten yazar, kaynakların yetersizliğinden dolayı kesin olmamakla birlikte orada da bir uyum bulduğunu söylemektedir.

Bu iddiasıyla ilgili konuyu kitabın son bölümünde tekrar ele alan Dhanani burada kelâm atomculuğu ile Epikür atomculuğu arasındaki farklara da değinmektedir. Bu farkların çok temel noktalarda olduğu hemen göze çarpmaktadır. Bu nedenle yazar nihai olarak kelâm atomculuğunda, Epikürcü atomculuğun yalnızca madde, uzay, zaman ve hareketin süreksiz en küçük parçaları doktrininin bulunduğunu söylemektedir. Yazarın kelâm metinlerinde Epikür atomculuğunun öncüllerini değil, o öncüllerin alternatiflerinin alt öncüllerini arayarak ulaştığı bu sonucun biraz zorlama olduğu kanaatindeyiz. Kelâmcıların sözlü aktarım yoluyla bu fikirlerle ulaştıkları iddiası da göz önüne alındığında Dhanani'nin önerisinin geliştirilmeye ve ilerletilmeye ihtiyaç duyduğu belirtilebilir. Kitabın başında, ne kadar yaygın bir tutum olsa da kelâmın fizik teorisini yalnızca kelâm atomculuğunun kaynağı araştırılarak anlamaya çalışmanın yetersizliğinden söz eden yazarın nihai olarak kendini bunu araştırırken bulması da dikkat çeken bir diğer husustur. Üstelik Dhanani kelâm atomculuğunun kaynağı meselesinde sadece Epikürcü

etkiden söz etmemiş, Düalistlerden ve Stoacılarından da kelâmın fizik kuramının kökeni şeklinde bahsetmiştir. Buna karşın kitabın yalnızca kelâm atomculuğunun kaynağını aramaya hasredilmiş olmadığını da belirtmek gerekir.

Dhanani kelâmın fizik kuramını, ilahiyat bahislerinden önce *vesâil* bağlamında işlenen bir konudan ziyade, onun başlı başına bir fizik kuramı hüviyetine sahip olduğunu düşünerek ele almaktadır. Bu nedenle kozmolojik konuların teolojik arka planları veya teolojik uzantılarına neredeyse hiç değinmemektedir. Kelâmın kozmolojisine karşı bu yaklaşımın Mu'tezile kelâmcısı İbn Metteveyh'in sadece cevher ve arazlara hasrettiği *et-Tezkire fi aḥkâmi'l-cevâhir ve'l-a'râz* isimli eserinde de takip edildiği görülebilir.

Kozmolojik meseleleri düzenli bir şekilde işlemek oldukça zordur. Söz gelimi atomun veya arazın herhangi bir özelliğinin birden fazla etkilediği alan vardır. Ancak Dhanani tartışmaları ve görüşleri doğru bağlamlara oturarak ve aralardaki irtibatları titiz bir şekilde kurarak ele almıştır. Bu onun hem konuya hakimiyetine hem de doğru bir metodolojiye sahip olduğuna delalet etmektedir. Konuları taksim edişi dışında yazarın kullandığı kaynakların çeşitliliği ve kaynakları kullanım şekli de takdir edilmesi gereken hususlardan biridir.

Bir eseri tercüme etme yeter şartının, eserin yazıldığı dili bilmekten çok daha fazlası olduğu aşikârdır. Burada tercümenin akıcılığında kelime seçimlerinin dakikliğine kadar birçok husus, mütercimmin hem konuya hem de kullanılan dillere hakimiyetine işaret etmektedir. Bu kıymetli eserin yayımlandıktan yaklaşık otuz yıl sonra Türkçeye tercüme edilmiş olması ise bizim için -en basit ifadeyle- bir kayıptır. Nihai olarak kitap, özelde kelâm kozmolojisi ile ilgili bilgi sahibi olmak isteyenlere genelde ise kelâmı bütüncül bir şekilde okuyabilme gayesi taşıyanlara yol gösterecek niteliktedir.